

FROJIMOVICS KINGA–KOVÁCS ÉVA

Holokauszt a császárvárosban

Városvezetés „szennyezett tájban”¹

„*Willkommen in Wien!*” „*Wien ist alles etwas gemütlicher!*” (Isten hozta Bécsben! Bécsben minden meghittebb!) Ma Bécs az egyik legnépszerűbb turisztikai célpont nemcsak Európában, de a világon is. A Stephansdom, a Prater vagy Schönbrunn turisták ezreit fogadja nap mint nap – a *city brand* általában a k.u.k. múlt nagyszerűségét hangsúlyozza.

Az elmúlt két évtizedben a város 1938–1945 közötti története, s abban különös hangsúllyal a holokauszt, szintén turisztikai „látványosságga” vált Bécsben. S mivel – sok európai fővárossal ellentétben – az osztrák fővárosban nincs holokausztmúzeum, a legjelentősebb látnivaló a még Simon Wiesenthal által kezdeményezett és 2000-ben, a Judenplatzon felállított holokauszt-emlékmű (*Mahnmal für die 65.000 ermordeten österreichischen Juden und Jüdinnen der Shoah*), vagyis a Névtelen Könyvtár, amelynek lépcsőinél folyamatosan turisták pihennek. Kicsit bizarr, de az emlékmű – fekvése folytán – része lett a belvárosi kulináris attrakcióknak is (a téren legalább öt vendéglő, söröző található).

A német topografikus műtfeldolgozás nyomdokain haladva 2015-ben jelent meg Bécsről a *Topographie der Shoah* című könyv.² Ez olyan várostörténeti olvasatot kínál, melyben az 1938–1945 közötti zsidóüldözés, az elpusztított „zsidó” Bécs színterei válnak láthatóvá. Tehát szemben a szokásos, a pompát és a dicső múltat hangsúlyozó útikönyvekkel, a várost mint múltjával szennyezett tájat (*kontaminierte Landschaft*) mutatja be.³ Ehhez

¹ A tanulmány eredeti megjelenése: *Élet és Irodalom*, LIX. évf., 50. sz., 2015. december 11., 5. <https://www.es.hu/cikk/2015-12-11/frojimovics-kinga821kovacs-eva/holokauszt-a-csaszarvarosban-.html>, letöltés itt és a következőkben 2021. szeptember 10.

² Lásd Dieter J. Hecht–Eleonore Lappin-Eppel–Michaela Raggam-Blesch: *Topographie der Shoah. Gedächtnisorte des zerstörten jüdischen Wien*, Wien, Mandelbaum, 2015. <http://derstandard.at/1392685903291/Martin-Pollack-Wo-ich-gehe-und-stehe>.

³ A fogalom Martin Pollacktól származik. „Ez a kifejezés tudománytalan. Én magam találtam ki. Számomra a szennyezett táj olyan táj, amely kívülről nem mutat feltűnő dolgokat, de rejt valamit. Egyszerűen: amikor elkezdek ásni, valami napvilágra kerül. Valamit letakartak, ami a táj részévé vált. Ma alig tudok elképzelni egy tájat, amely szennyeztelen. Nem mindig kellemes. Gyakran tűnődöm, merre megyek és állok: remélem, ez a táj nem rejt semmi rosszat.” Martin Pollack: „Wo ich gehe und stehe.” Interview Mia Eidlhuber, *Der Standard*, 22. Február 2014.

hasonló műltfeldolgozásokra alapozva vált népszerűvé az elmúlt évtizedben a tematikus történelmi séta, a térbeli történelem vizualizálása is.⁴

Vannak tehát már nyomai Bécsben a holokausztnak, ha kevesebb is, mint Berlinben, Varsóban vagy éppen Budapesten. Annak viszont alig, hogy a helyi zsidó közösség döntő többségének elhurcolása után, 1944–1945-ben több magyarországi zsidó kényszerszermunkás élt a városban, mint helyi zsidó, és hogy a sárga csillagot és sokszor tábori facipőt viselő deportáltak szinte belakták a várost, azaz annak minden szegletében jelen voltak (iskolákban, gyárakban, munkába menet a villamoson vagy gyalog, de a romeltakarítás során bárhol). Emléktábla is csak igen kevés helyen található (ilyen kivételek a Haidequerstrasse, Lobgrundstrasse, Tempelgasse/Ferdinandstrasse, Bischoffgasse, Malzgasse, Hackengasse emlékművei, emléktáblái), miközben a bécsi Wiesenthal Intézetben végzett kutatásunk során már eddig több mint száz bécsi helyszínt sikerült azonosítanunk.⁵

Az alábbiakban rendhagyó városnézésre indulunk. Azokat a helyeket mutatjuk be, amelyeket ma minden bécsi turista felkeres, azonban nem a megszokott útikönyvek, hanem a magyar zsidó kényszerszermunkások nézőpontjából. Meglehet, elsőre blaszfémnek tűnhet e kísérletünk, de reméljük, nem túlzunk és nem is sértjük meg a túlélők emlékét, hiszen ők maguk is gyakran a turista szemével tekintettek a városra.

„Megérkezés”

1944 nyarán és őszén több mint 55 ezer magyar zsidót deportáltak kényszerszermunkára Ausztriába. Csak június végén 15 011 magyar zsidót vettek nyilvántartásba a Bécs melletti strasshofi elosztótáborban négy magyar gyűjtőtáborból: 564-et Bajáról, 6641-et Debrecenből, 5239-et Szegedről és 2567-et Szolnokról. Strasshofban valóságos „rabszolga-piac” nyílt 1944 nyarán, ahol ausztriai gyárak, mezőgazdasági üzemek és birtokok, városi szolgáltatók, de családi vállalkozások is „kölcsonözhettek” munkásokat. A deportáltak – többnyire anyák gyermekeikkel és a nagyszülőkkel, mivel a munkaképes férfiakat már korábban elvitte a magyar hadsereg munkaszolgálatra – Bécsben és Alsó-Ausztriában vezettek kényszerszermunkát a legkülönfélébb munkahelyeken.

A Bécsbe deportáltak döntő többsége kis kelet-magyarországi településeken élt a gettósítás, illetve a deportálás előtt. Nekik már az a négy magyarországi város is nagynak számított, ahol gyűjtőtáborba zárták őket. Bécs mégsem távoli, ismeretlen metropolisz volt számukra, hiszen a deportáltak legalább hírből ismerték a város nevezetességeit. A tizenöt évesen a debreceni gyűjtőtáborból Strasshofba deportált Eisler Éva például így emlékezett vissza a bécsi megérkezésre:

⁴ Hasonló kezdeményezés volt Budapesten például a Csillagos házak projekt 2014-ben (lásd <http://www.csillagoshazak.hu/>).

⁵ A projektről lásd <http://ungarische-zwangsarbeit-in-wien.at/>.

Miközben utaztunk, besötétedett. Éjszaka lett és halvány sejtelmünk sem volt, hová visznek bennünket. Hirtelen megláttuk, mint egy égi jelet, a Prater óriáskerekét. Megkönnyebbültünk: Bécsbe visznek minket, vagy a környékére.⁶

„Kirándulások Bécsben”

Prater

A Prater tehát tájékozódási pontot is jelentett a városban néha egyedül közlekedő magyarországi kényszermunkásoknak. Ilyen, meglehetősen extrém helyzetet idézett fel az 1931-ben Budapesten született, a szegedi zsidó árvaházban felnőtt és onnan deportált Chava Unger (sz. Ruttкаи Éva).⁷ Az 1944-ben tizenhárom éves lány más, szintén a szegedi árvaházban nevelkedett lányokkal együtt Strasshofból egy floridsdorfi festékgyárba került. A gyárban a gyerekek is dolgoztak, görgették a festékeshordókat, cipelték a zsákokat. Egy alkalommal, 1944–1945 telén fertőtleníteni vitték a gyárban dolgozó zsidókat. Ekkoriban már mindennaposak voltak Bécsben a légiriadók, a fertőtlenítés idején is épp szirénáztak. Évák kirohantak az épületből, és lefeküdtek a hóba. Éva egyedül maradt, és amikor fölnézett, a Prater óriáskerekét látta maga fölött. Körülötte mindenhol kráterek. Nagyon sokáig feküdt még ott, a légitámadás csak hajnalban ért véget. Ekkor gyalog indult vissza a gyárba. Egy idő után villamosra szállt, és kérdezgetni kezdte az embereket, hogyan jut Floridsdorfba. Segítettek neki, és így visszaért a gyárba.

Jardena Katzin (sz. Leipnicker Teréz, Békéscsaba, 1937) szüleivel és másfél évvel idősebb bátyjával, valamint húsz más rokonnal együtt először a Bécsből mintegy húsz kilométerre levő Franzensdorfba került egy birtokra, mezőgazdasági munkára. Onnan 1944 szeptemberében ugyanennek a rokoni csoportnak a tagjaként Bécsbe, a Kissler und Hermann Holzwarenfabrikba vitték dolgozni. A fafeldolgozó üzem vezetője, Kissler, nem sokkal a város felszabadulása előtt a csoportban levő összes gyereket elvitte a Praterbe, ahol befizette őket az óriáskerékre is.⁸

Schönbrunn

Magyar kényszermunkások Schönbrunnban, a Habsburgok nyári rezidenciáján is dolgoztak. 1944 nyarán a palota tözsomszédságában található iskolában, a 12. kerületi Bischoffgasse 10.-ben egy ún. *Wohnlager* (lakótábor) működött, melyben 585 Magyarországról deportált zsidó – köztük sok kisgyerekes család – élt. Míg a felnőttek egy része építkezési vállalatok irányítása alatt végzett romeltakarítást, voltak, akik a Siemenswerké-ben dolgoztak, egy tíz-tizenkét fős gyerekcsoportot – csupa tizenkét év alatti gyereket –

⁶ Moreshet Archives (MA), Givat Haviva, Israel, A1517.

⁷ Yad Vashem Archives (YVA), Jerusalem, Israel, O.3/7418.

⁸ YVA, O.3/12982.

pedig rendszeresen Schönbrunnba vittek, ahol a kastélyparkban kertészkedtek. Olykor szendvicset kaptak a kisgyermekikkel épp arra sétáló osztrák anyáktól. A debreceni születésű Jeshajahu (Ernö) Wiesner (sz. 1933) nemcsak erről emlékezett meg, hanem arról is, hogy a palotakertben néha játszhattak egy kicsit a bécsi gyerekekkel. Azok szülei pedig megkérdezték az ott dolgozó kis magyar kényszer munkásokat, hogy ők tulajdonképpen miért is nincsenek iskolában.⁹

A Belváros

A magyarországi zsidó kényszer munkások Bécsben többnyire osztrák munkafelügyelők vezetése alatt dolgoztak. Az 1927-ben Makón született és Szegedről deportált Haja Genzel Rubinstein igen érdekes epizódot említ.¹⁰ A családjával együtt egy bécsi iskolában, a 10. kerületi Schrankenberggasse 32.-ben elhelyezett Haját mindennap nyitott teherautón vitték dolgozni a bécsi erdőbe, a Wienerwaldba, fakivágásra. Egy nap a sofőr körbefurikázta a csoportot Bécs belvárosán, megmutatta nekik a főbb látványosságokat: az Operát, a Hofburgot és más helyeket. Még a Wienerwaldban levő Mayerlingbe is elvitte őket, ahol 1889-ben Rudolf főherceg öngyilkos lett.

A Központi Temető

A Központi Temetőben (*Zentralfriedhof*) 1944–1945-ben magyarországi kényszer munkások, főleg gyerekek dolgoztak. Az ide vezényelt negyven gyerek Bécs egyik Wohnlage-réből, a 15. Hackengasse 11. szám alatt található iskolából járt a temetőbe villamossal, ahol bozótot kellett irtaniuk, gesztenyét gyűjteniük és sírokat gondozniuk. A temetőben halotthamvasztó is volt, ahol egész nap égett a tűz. A hamvasztást az ott dolgozó gyerekek közvetlen közléről látták. Egyikük, az 1932-ben Debrecenben született Simcha Schiffmann, még az Izraelben 2005-ben vele készült interjú során is felidézte az 1944-ben belé rögzült képet – a hamvasztás során „felülő” holttesteket...¹¹

1944–1945 fordulóján szinte mindennaposá váltak a légítámadások, melyek rengeteg polgári áldozatot is szedtek. A halottakat a Központi Temetőben tömegsírokba temették. A holttesteket teherautók hozták a temetőbe, majd beborították őket az előre kiasott gödrökbe. Az ott dolgozó gyerekeknek többször is részt kellett venniük elhantolásukban.¹²

⁹ YVA, O.3/12564. Lásd még Eli Rosen visszaemlékezését: YVA, O.3/7638.

¹⁰ YVA, O.3/11538.

¹¹ YVA, O.3/5311.

¹² YVA, O.3/5619.

Kirándulások Bécs körül

1944 telén a Bécs környékén mezőgazdasági munkákra vitt kényszermunkások túlnyomó többségét a náci hatóságok a fővárosba szállították további munkákra. Egy részük az akkor Nagy-Bécshez tartozó laxenburgi táborba került, melyet a kastélyszolgák szállásából alakítottak ki. Ide került Benedek István Gábor (írói nevén BIG) is (sz. 1937, Gyula), akinek emlékezetében főleg a kastély kazamatáiban levő Habsburg-temetkezőhely maradt meg:

...ebben a laxenburgi kastélyban, s annak a pincerészában feküdtek holtukban a Habsburg hölgyek és a Habsburg urak. A nevük oda volt téve réztáblával, teljes életrajzzal, adatok, abszolút rendezetten. Katalogizálva. És én itt bújtam ebben a pincében, ide lemehettem valamilyen oknál fogva.¹³

Magyarországi zsidó kényszermunkások dolgoztak a bécsi erdőben is. A már idézett Haja Genzel Rubinstein például fát vágott és nehéz farönköket cipelt az erdőben.¹⁴ Munka közben sokszor kirándulók mentek el mellettük. Voltak köztük olyanok, akik titokban a kezükbe nyomtak kenyeret, felvágottat. A foglyok között akadtak, akik kéregetni kezdtek, a gyerekeiknek akartak ételt vinni a Wohnlagerbe. Erre öreik megtiltották, hogy közeledjenek az arra járók felé.

Gyerekszemmel így látta mindezt az 1935-ben Kiskunhalason született Mirjam Herstik, aki a 10. kerületi Schrankenberggasse 32.-ben levő iskolai Wohnlagerben várta haza mindennap a Wienerwaldban fát vágó anyját és nővéreit:

Mi csak azt kérdeztük tőlük, hogy hoztak-e egy kis ételt. A mamám kifejezett tehetség volt az ételkapás terén. Az erdőben voltak, ott, ahová kirándulók is jártak. Piknikeztek. Anyám pedig minden szégyenkezés nélkül megszólította őket németül, és egy kis enivalót kért tőlük. Voltak köztük nagyon jó emberek is, akik elővettek valamit a kosaraikból: egy zömlét, egy szelet süteményt. Anyám mindig hozott valamit. Mindig. Tudtuk hát, hogy először ezt kérdezzük. Már vártuk őket, hogy jöjjenek már meg, és hozzanak nekünk valamit. Mert nagyon éhesek voltunk, nagyon éhesek. Kicsi gyerekek voltunk, akiknek nem volt semmi dolga, éhesek voltunk.¹⁵

A „meghitt” Bécs?

Hogyan találkozott az a mentális kép, amelyet a magyarországi vidéki zsidók őriztek az elképzelt – vagy a korábbi utazásaik alapján megtapasztalt – Bécsről azzal a tapasztalattal, amit a kényszermunka során a várossal szereztek? Amint a fenti idézetekből is láthatjuk, a kényszerű bécsi tartózkodás több korábbi emlékképet és tudást is mozgásba hozott a városba deportált magyar zsidókban. Ez korántsem jelenti azonban azt, hogy a városi

¹³ USC Shoah Foundation Institute (VHA), 49300.

¹⁴ YVA, O.3/11538.

¹⁵ YVA, O.3/12457.

lakossággal is szoros kapcsolatba kerültek volna. Épp ellenkezőleg, eddigi kutatásaink azt mutatják, hogy a magyar kényszermunkások érintkezése a városi terekkel és emberekkel e rövid, kevesebb mint egyéves periódusban korlátozott és esetleges maradt. Ennek elsődleges oka – a fizikai szegregáción és a nyelvi nehézségeken túl – a kényszermunkások társadalmi státusa és a közöttük kialakult belső viszonyrendszer volt.¹⁶ Az alábbiakban ezt vizsgáljuk meg valamivel részletesebben.

A magyar zsidó kényszermunkások úgy jelentek meg a bécsi lakosság kognitív térképén, mint idegenek, sőt koldusok. Noha a szakirodalom hangsúlyozza, hogy a magyar zsidókkal sokkal együttérzőbb és nagylelkűbb volt a bécsi lakosság, mint korábban a bécsi zsidósággal, ezt csak részben tudjuk megerősíteni. Valóban segítettek, de egyfelől közeledett a háború vége és amúgy is átmenetinek tekintették a magyar zsidó jelenlétet, másfelől – szemben a bécsi zsidókkal – nem néztek vetélytársként a magyar zsidókra, hiszen mindig alárendelt pozícióban látták őket.

Voltak persze kivételes vagy annak látszó történetek is. A Bécsbe deportált varrónő, Rose Czeizler-Visontay (sz. Czeizler Rose, Kiskőrös, 1904) így emlékezett vissza 1944–1945-ös alkalmi találkozásaira és helyi segítőire a városban:

Még csak néhány napja voltam ott. Volt szemben egy bolt, ahová bementem gyertyát és gyufát venni, mert a Lagerben ezek a dolgok kellek nekünk. A boltban egy nagyon kedves, 18 év körüli lány volt. Rám nézett, és a kezembe nyomott egy nagy kenyeret. Nézett engem, én pedig nem tudtam megszólalni. Fogtam a kenyeret. A pulthoz ment, és úgy tett, mintha a kenyérjegyemet tette volna el a kenyérért cserében. Akkoriban mindenki jegyre kapta a kenyeret. Ez a gyönyörű osztrák lány ettől kezdve egész évben kenyeret adott nekem. El tudod ezt képzelni? [...] Egy napon, amikor már egy hete ott dolgoztam, kimentem a folyosóra valami munkát elvégezni. Egy szőke hölgy kinyitotta az ajtót és belökött rajta. „Jöjjön be! Kedvesem, figyeljen rám. Mi nem vagyunk hitleristák, mi szociáldemokraták vagyunk. Ezen az ajtón átlépve mindig leülhet és ihat egy kávé. Várjuk a szövetségeseiket vagy az oroszokat, hogy végre megérkezzenek. Segítünk maguknak! Mindnyájuknak.” Elhiszed? Egy lakásban ültem a konyhában, és forró kávé ittam. [...] Egy napon egy másik utcába mentem, ahol egy hölgy behívott magához. Bementem, mire a következőt mondta: „Bankigazgató a férjem. Nem vagyok zsidó. De nagyon zavar, hogy nem teszünk semmit. Hogy Hitler parancsol nekünk. Jöjjön be, üljön le. Segíteni akarok magának.” Mire mondtam, hogy varrónő vagyok, és megkérdeztem, hogy tudok-e valamiben segíteni. „Persze, varrjon nekem egy blúzt”, mondta. Ahogy ültem, megláttam egy Singer varrógépet. Úgy éreztem, a mennyországban vagyok. Kifizette a munkámat és szerzett még néhány megrendelést.¹⁷

A segítségnyújtás másik formájáról számol be visszaemlékezésében a már idézett Benedek István Gábor, aki hétévesen anyjával és idősebb testvérével 1944 nyarán egy

¹⁶ A magyar zsidó kényszermunkások mindennapi életéről lásd Kinga Frojimovics–Éva Kovács: Jews in a 'judenrein' City: Hungarian Jewish Slave Laborers in Vienna (1944–1945), *Hungarian Historical Review*, 4(2015)/3, 632–663.

¹⁷ VHA, 2677.

közvetlenül Bécs mellett fekvő faluba, Gerasdorfbba került mezőgazdasági munkára.¹⁸ Az anyát és nagyobbik fiát, Pált egy alkalommal egy pékhez osztották be, az ő földjén kellett répát egyelniük. Egy nap Benedeknél a pék házába hívták, hogy segédkezzen a nagytakarításban. Miután megtanította a péknek szőnyeget pucolni, a hölgy érdeklődni kezdett, hogy ki is ő. Így derült ki számára, hogy Benedeknél egy nagy magyarországi malom főkönyvelőjének a felesége, aki otthon még maga is pucoltatta a szőnyegeit, férje pedig rendszeresen járt Bécsbe az Anker céghez üzleti ügyekben. A pékné férjével utána nézetett annak, hogy a Benedeknél által említett Anker-tisztviselő létező személye, majd miután meggyőződött az információ valóságtartalmáról, pártfogásába vette a Benedek családot. Többször meghívta őket a házába, élelemmel látta el őket, az anyának jó cipőt adott, a kis Istvánnak pedig egy meleg bundát, valamint játékokat. Mindez nagyban hozzájárult, hogy Benedekék túléltek a megpróbáltatásokat, kivált, amikor 1944 telén a család Bécsből Bergen-Belsenbe került.

Nagyon keveset tudunk a bécsi és a magyar zsidók közötti érintkezésről. A források alapján úgy látjuk, hogy a kórházi személyzetten és néhány szociális munkáson kívül, akik a megmaradt bécsi zsidó hitközség kötelékében dolgoztak, más helyi zsidóval nem találkozhattak a magyarországiak. Erre alkalmuk sem volt, hiszen a Bécsben maradt, mintegy 6 ezer zsidó mozgástere is nagyon leszűkül.

Tovább ritkította az érintkezést a külvilág és a magyar kényszermunkások között, hogy utóbbiak viszonylag szervezeten, s ha csonka – aktív férfi nélküli – családokban is, de mégiscsak a rokonaikkal érkeztek Bécsbe. A családok, mivel azonos közösségekből érkeztek, egymást is jól ismerték. Mindebből következően kialakult egy belső munkamegosztás, közösségi és vallási élet, amely lehetővé tette a korábbi kulturális kötődések fenntartását, még ha erősen korlátozott mértékben is. Voltak olyan családtagok (különösen az idősek), akik ki sem tették a lábukat a lágerből. Igyekeztek megszervezni a gyerekek tanítását is. Több példát találtunk a visszaemlékezésekben arra, hogy a közösség rabbijai, kántorjai, öregei szervezték a vallási életet a lágerekben.

Bécs – paradox módon – a korábbi turisztikai élmények és imaginációk városa is maradt, és a magyarországi kényszermunkások ezt a pozitív és kulturális gazdag képet vetítették ki kisebb-nagyobb pozitív élményeikre. 2008-ban Izraelben felvett tanúvallomásában például Rivka Weisz (sz. Herstik, 1934), aki Kiskunhalason nőtt fel erősen ortodox családban, a következőképpen igyekezett elmagyarázni, mi is az a Wienerwald: „Wienerwald, tudja, a Bécsi Erdő, Johann Strauss, keringők, zene. Egy csodás, csodás erdő.”¹⁹

Ezért meséltek közülük sokan lelkendezve a bécsiekéről, noha a tényleges segítség, amit kaptak, eltörpül szenvedéseik mellett. Egyetlen eddig feltárt szövegben sem találunk történetet szökésről vagy bújtatásról. Sőt, a túlélők éppen ennek ellenkezőjéről számolnak be, mint például a már idézett, a még Debrecenből hozott nyári ruhában és facipőben a jeges szélben havat lapátoló Eisler Éva is, akinek a metsző hideg elől egy rövid

¹⁸ VHA, 49300.

¹⁹ YVA, O.3/12974.

időre sikerült menedékre lelnie, sőt egy bécsi lakostól még egy üveg tejet is kapott, ám történetét mégis így zárta: „Voltak szökési lehetőségeink is, de nem volt hová. Jobb volt visszamenni a táborba és együtt maradni a családdal.”²⁰

Utóhang

A múlt rendszerben klasszikussá vált, először 1978-ban megjelent *Bécs* című útikönyvet egy egykori kényszermunkás, az 1944-ben bakfis Ember Mária írta.²¹ Az az Ember Mária, aki négy évvel korábban, 1974-ben megjelentette a *Hajtűkanyart*.²² Az általa jegyzett Bécs-útikönyvben természetesen egyetlen szó sem eshet a vészkorszakról vagy a bécsi, netán a Magyarországról Bécsbe hurcolt zsidóságról, hiszen ez akkoriban nem lehetett a klasszikus útikönyvek része. Ember Mária tehát, miközben megírta a máig egyik legmegrázóbb könyvet a magyarországi holokausztról, amely részben Bécsben játszódik, útikönyvében Bécsset a távolabbi történelem és a magaskultúra keretei között, a holokausztot teljesen elrejtve ábrázolja. „Ez” a Bécs – Strauss, a keringő, a Prater, Schönbrunn, a Wienerwald és a Sachertorte városa – nem „az”, talán nem is lehetett az a Bécs, amelyre a kényszermunkásként eltöltött hónapok emlékeztették.

²⁰ MA, A1517.

²¹ A Panoráma sorozatnak nemcsak a *Bécs* útikönyvét, hanem az alábbiakat is ő jegyezte: *Berlin, az NDK fővárosa* (1969), *München* (1971), *London* (1972), *Az NDK* (társszerző, 1973), *Bajorországi utazások* (1980), *Nyugat-Berlin* (1985), NSZK (1987).

²² Ember Mária: *Hajtűkanyar*, Budapest, Szépirodalmi, 1974. Ember Mária (1931–2001) Abádszalókon született zsidó családban. Testvérével, a filmrendező Ember Judittal együtt élte túl a strasshofi deportálást és a bécsi kényszermunkát. Újságírói és műfordítói munkássága mellett írt számos útikönyvet is. Több regényben és dokufictionben foglalkozott a holokauszt témájával. A *Hajtűkanyar*, amelyben a lágerélet mindennapjait ábrázolta igen árnyalt eszközökkel, a felszabadulás után két évtizeddel jelent meg és rendkívüli népszerűsége tette szert.

FROJIMOVICS KINGA

Munkaszolgálat a császárvárosban és környékén – szegedi vonatkozások¹

1944. március 19-ét, Magyarország német megszállását követően néhány héttel megkezdődött a magyarországi zsidó lakosság gettóba zárása, majd szisztematikus deportálása Auschwitzba. 1944. július elejéig több mint 400 ezer magyarországi zsidó érkezett Auschwitzba a német és a magyar hatóságok összehangolt működése eredményeként. 15 ezer emberre azonban más sors várt. Őket, köztük a szegedi és környékbeli zsidók egy részét 1944 június–júliusában a munkaerőhiánnyal küzdő Bécsbe és környékére szállították kényszermunkásnak a hadiiparba, kisebb üzemekbe és gyárakba, valamint mezőgazdasági idénymunkára.²

A szegedi és környékbeli zsidók, csaknem 9 ezer ember, június 19-től a szegedi gyűjtőtáborban, a helyi téglagyárban várták sorsukat. Közülük végül 5239 fő nem Auschwitzba, hanem a Bécs melletti Strasshofba került. 1945 nyaráig az Auschwitzba deportáltak mindössze 2 százaléka tért vissza Szegedre, vagy a környékbeli településekre. A Strasshofba deportáltak nagyjából háromnegyede viszont túlélte a holokausztot.

Az 1944 júniusában Strasshofba deportált szegedi és más településekről származó zsidók deportálásuk idején nem tudták, hogy családtagjaik, hitközségeik többi tagja Auschwitzba került. Mint ahogy 1945. tavaszi felszabadulásukig abban sem lehettek biztosak, hogy többségük túléli a deportálást.

Tanulmányomban néhány tipikus bécsi és Bécs környéki kényszermunkahelyet, illetve kényszermunkatábor mutatok be – csupa olyat, melyben szegedi vagy Szeged környéki zsidók is voltak.

A makói Grünfeld család – szülők és öt gyerek – a szegedi téglagyárból Strasshofba, majd onnan egy bécsi úgynevezett lakótáborba, a 10. kerületi Schrankenberggasse 32. szám alatti iskolába került. A táborban összesen 283 deportált élt, közöttük 121 gyerek.

¹ A tanulmány a 2019. június 30-án Szegeden megrendezésre került *Holokauszt Szegeden 75 év távlatából* című konferencián elhangzott előadás szerkesztett, jegyzetekkel ellátott változata.

² A strasshofi deportálásról, és különösen Bécsben és környékén működő munkatáborokról lásd Frojimovics, Kinga–Kovács, Éva: Jews in a 'Judenrein' City: Hungarian Jewish Slave Laborers in Vienna (1944–1945), *Hungarian Historical Review*, 4, No. 3 (2015), 705–736, valamint Eleonore Lappin-Eppel: *Ungarisch-Jüdische Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen in Österreich 1944/45. Arbeitseinsatz – Todesmärsche – Folgen*, Vienna, Lit, 2010.

A munkaképesek közül egy nagyobb munkacsoportot naponta a bécsi erdőbe (Wienerwald) vittek teherautókon fakitermelésre. Közöttük volt az 1944-ben tizenöt éves Laura és egyik kisebb húga, valamint az apjuk.³ Az erdőben fát vágtak. Kettesével dolgoztak, nagy fűrészsel kivágták és aztán méteres rönkökre darabolták a fákat. A munka télen is folytatódott, a hét minden napján. A kényszermunkások sokat szenvedtek a fagytól, a nagy hidegektől.

Az amúgy is nehéz fizikai munka mellett nemegyszer fölösleges munkát is végeztek velük. Sokszor kellett például kicipelniük az útra a darabokra vágott farönköket, hogy onnan elszállítsák őket, de aztán mégis visszavitették velük az erdőbe.⁴

A kisgyerekek és az idősek ugyanakkor az iskolában maradtak. A Herstik családot, Hannát és hét gyermekét Kiskunhalasról vitték először Szegedre, onnan Strasshofba, onnan pedig a schrankenberggassei iskolába. Az ottani mindennapokra így emlékezett vissza Mirjam Herstik, aki 1944-ben kilencéves volt:⁵

Tanulás nem volt. De felmostuk felmosóronggyal a lépcsőházat, kicsit kitisztítottuk a WC-t. Adtak nekünk bizonyos munkákat, hogy ne csak úgy ténferegjünk. Ezt csináltuk, de a napok nagyon hosszúak voltak. Nagyon hosszúak. Míg a többiek visszajöttek a munkából, míg újra találkozhattunk, ez... úgy tűnt, hogy rengeteg időbe telt.⁶

A munkából visszatérőket pedig a gyerekek a következővel várták:

Mi csak azt kérdeztük tőlük, hogy hoztak-e egy kis ételt. A mamám kifejezett tehetség volt az étel szerzés terén. Az erdőben voltak, ott, ahová kirándulók is jártak. Píknieztek. Anyám pedig minden szegyenkezés nélkül megszólította őket németül, és egy kis enivalót kért tőlük. Voltak köztük nagyon jó emberek is, akik elővettek valamit a kosaraikból: egy zsömlét, egy szelet süteményt. Anyám mindig hozott valamit. Mindig. Tudtuk hát, hogy először ezt kérdezzük. Már vártuk őket, hogy jöjjenek már meg, és hozzanak nekünk valamit. Mert nagyon éhesek voltunk, nagyon éhesek. Kicsi gyerekek voltunk, akiknek nem volt semmi dolga, éhesek voltunk.

1944 őszén aztán a lakótábor bombatalálat érte, az iskola bal oldali szárnya összeomlott. A táborlakók vagy munkán voltak, vagy az óvóhelyen, ennek köszönhetően halálos áldozat nem volt. Ettől kezdve azonban a deportáltak az iskola pincéjében éltek, ahol nem volt lehetőségük tisztálkodásra. Télen főleg a gyerekek közül sokan megbetegedtek, skarlátot és diftériát kaptak. A fertőző betegeket a bécsi zsidó kórházba szállították, de

³ Yad Vashem Archives (YVA), O.3/8662, Ahuva Frenkel visszaemlékezése (sz. Grünfeld Laura, Makó, 1929).

⁴ Lásd például YVA O.3/11538, Haja Genzel Rubinstein visszaemlékezése (sz. Makó, 1927).

⁵ YVA, O.3/12457, Mirjam Herstik visszaemlékezése (sz. Kiskunhalas, 1935).

⁶ Az YVA-ban őrzött és e tanulmányban felhasznált visszaemlékezések héber nyelvűek. Az idézeteket saját fordításomban közlöm.

mivel eszközök és alapvető gyógyszerek hiányában ott sem tudták megfelelően ápolni őket, sokan meghaltak.⁷

November folyamán aztán egyes munkásbrigádok munkakörülményei jelentősen javultak, mivel már nem vitték ki őket az erdőbe. Helyette a közeli Ankerbrotfabrikban, Bécs legnagyobb kenyérgyárában dolgoztak. Bécs mindennapos bombázása miatt ugyanis a gyárban dolgozó munkások jelentős része egyszerűen nem tudott eljutni otthonából a gyárba. A kenyérsütés zavartalanságának biztosítása végett ezért a gyár vezetése a közeli lakótáborból igényelt zsidó kényszermunkásokat.

A kényszermunka helyének változását a következőkben összegezte a már idézett Mirjam Herstik:

Az a bécsi kenyérgyár egy valóságos város volt, és oda vitték a zsidó nőket dolgozni. Áldott emlékű anyám nadrágot vett, lent a lábánál összekötötte és megtöltötte meleg zsemlékkel. Amikor visszajöttek a munkából, már nem kellett megkérdeznünk: „Mama, hoztál valamit?” Mindent, amit ott kapott, pontosabban mindent, amit elhozott onnan, először is az öregek között osztotta szét. És amikor megkérdeztük, azt válaszolta: „Gyerekek. Ti gyerekek vagytok, de vannak itt idősek is, nekik nagyobb szükségük van erre.”

Nem mindenki került azonban a kenyérgyárba. Egyes munkacsoportokat a város aznap lebombázott épületeihez vittek nap mint nap romeltakarításra. A kényszermunkásoknak, köztük sok tizenéves fiatalnak többnyire a pusztá kezükkel kellett a romokat eltakarítaniuk, hogy túlélőket és értéktárgyakat találjanak.⁸

1945 áprilisában a bécsi Schrankenberggassén található iskola, akkoriban kényszermunkás lakótábor foglyait először visszaszállították Strasshofba, majd onnan Theresienstadtba. A túlélők onnan tértek vissza többnyire már 1945 nyarán Szegedre, illetve a környező településekre.

Az 1944 júniusában Szegedről Strasshofba deportáltak között volt egy különleges csoport is, a szegedi zsidó árvaház hét és tizennégy év közötti leánynövendékei és nevelőnőjük. A kis csoport egy harmincöt-negyven – más visszaemlékezés szerint ötven-hatvan – fős nagyobb csoport részeként a strasshofi tranzittáborból Bécsbe, a Christian-Bucher-Gasse 35–37. szám alatt működő patinás, 1890-ben alapított festékgyárba, a W. Megerle Lackfabrikanten und Rivalinwerkébe került. (Ma a gyár helyén egy Lidl élelmiszerbolt működik.) Az árvaházi csoport öt lányból és egyikük tizenöt éves bátyjából állt. A lányok egyike a nevelőnő saját tízéves lánya volt. Az árvaházban nevelt nagyobb gyerekeket – tizenöt-tizenhét éveseket – a szegedi téglagyárból nem Ausztriába, hanem Auschwitzba deportálták.

A bécsi festékgyár kényszermunkásai a gyárban laktak olasz, francia és görög hadifoglyokkal együtt, de külön termekben. Fapriccseken aludtak, matracok nélkül.

⁷ Lásd például YVA, O.3/11538, Haja Genzel Rubinstein visszaemlékezése (sz. Makó, 1927). Hajának több unokatestvére is meghalt.

⁸ Lásd például YVA, O.3/6299, Meir László visszaemlékezése (sz. Szolnok, 1932).

A gyárban leginkább a fegyverek és tankok festésére használt zöld festéket gyártották. A gyerekek a felnőttekkel együtt dolgoztak, ők görgették például a festékeshordókat, cipelték a festékporos zsákokat a raktárakba. A gyerekek munkáját egy Ilona nevű fiatal nő felügyelte, aki németül és jiddisül is beszélt, és kedvesen bánt velük. Volt, akit németre tanított. Mások a táborhelyet és a gyárat takarították. A festékgyárnak egy kis gyümölcsöse is volt, azt az egyik árvaházi gyerekeknek, az 1933-ban Budapesten született Engel Évának kellett rendben tartania.⁹ A lehullott leveleket gyűjtötte össze és taligázta el. A taligába persze gyümölcsöt (almát és körtét) is rejtett, és részben megette, részben a többi árva gyerekeknek vitte.

A hadifoglyok közül leginkább a görögök barátkoztak a zsidó kényszermunkásokkal. Mivel a nem zsidó munkások kaptak valamennyi pénzt, és munka után, esténként elhagyhatták a gyár területét, a városból a zsidóknak is tudtak hozni alkalmanként bizonyos dolgokat: például munkanadrágot vagy élelmet. A bátrabb zsidó kényszermunkások, köztük néhány gyerek is, időnként kiszöktek a görögökkel együtt. A hadifoglyoknak mandolinjuk is volt, esténként előfordult, hogy az árvaházi lányok közül páran a szobájukba mentek és hallgatták a közös éneklést.

Egy alkalommal történt meg, hogy mindenki elhagyta a gyárat: légiriadó volt, és a munkások a közeli erdőbe menekültek. A sűrű bombázások idején aztán hadifoglyok és kényszermunkások egyaránt használhatták a gyár óvóhelyét. A zsidó csoport még egy alkalommal hagyta el szervezeten a gyár területét, ez télen történt, amikor fertőtlenítésre vitték őket. A gyárban volt ugyan víz, de csak hideg. Télen ezért csak esetlegesen mosakodtak, és hamar eltetvesedtek. Útközben légiriadó volt, ők pedig egy nyílt mezőn várták a bombázás végét a hóban ülve. A csoportban volt a már említett Engel Éva is, akinek túl nagy cipője állandóan leesett róla. Egy idő után, hogy ne veszítse el, a kezében fogta. A fertőtlenítést követően két napig nem bírt lábra állni, mert elfagytak a lábujjai.

A gyárban egyébként kezelték a betegeket és sérülteket, de olyanok is voltak, akik kórházba kerültek. A gyári kezelés, talán inkább elsősegélynyújtás bizonyítéka egy 1944. október 24-én kelt gyógyászati eszközrendelés: a Megerle festékgyár sebkezeléshez, fertőtlenítéshez és fájdalomcsillapításhoz szükséges különféle gyógyszereket és más felszerelést rendelt harmincnégy fő számára a közeli Mantlersche Apothekétől (21. Brünnerstraße 3.). A rendelésen a patika tulajdonosának és egyben vezető gyógyszerészének, dr. Karl Ertlnek a pecsétje látható. A patika ma is az Ertl család tulajdonában van. A rendelést a festékgyár nem maga finanszírozta, hanem a magyarországi zsidó kényszermunkások munkadíjából, a bécsi Ältestenrat der Juden (Vének Tanácsa) által vezetett úgynevezett „U” Kontóból fizettette ki (a bécsi Ältestenrat der Juden iratai között fennmaradt három olyan számla, amelyeken a Megerle festékgyár a gyárban dolgozó zsidó kényszermunkások bérét fizette be az „U” Kontóra: 1944. október 20-án 487,25; október 31-én 31; november 22-én pedig 375,10 birodalmi márkát, *Reichsmarkot* [RM]).¹⁰

⁹ YVA, O.3/5734, Aviva Steiner visszaemlékezése (sz. Engel Éva, Budapest, 1933).

¹⁰ A számlákat lásd Simon Wiesenthal Archives, IKG, A_VIE_IKG_II_FIN_DIV_8_1_0258-0259, A_VIE_IKG_II_FIN_DIV_8_2_0466-0467, 0511-0512 és 0608-0607.

A bécsi zsidó hitközség (Israelitische Kultusgemeinde Wien, IKG) levéltárában megmaradt kórházi kartotékok szerint összesen hat zsidó kényszermunkás került a festégyárból a malzgassei zsidó kórházba, köztük a már említett Engel Éva bátyja, az 1929-es születésű Pál. Rajta kívül négy idősebb, 1877 és 1895 között született kényszermunkást kezeltek a kórházban gyomorfekéllyel, húgyhólyagproblémákkal, heresérvvel és szemhéjgyulladással, valamint egy tízéves kislányt, akinek 1944 szeptemberében eltört a karja.¹¹

1944 telén, Bécs mindennapos bombázásának idején kivittek egy csoportot a gyárból romeltakarításra. A csoportban volt az egyik árvaházi nevelt, az akkor tizenhárom éves Ruttkai Éva is.¹² Éva látott egy házat, amit a bomba félbevágott, egyik fele eltűnt, a másik felén viszont még a képek is a falon maradtak. Ahogy mentek a városban, egy arra járó asszony félrehívta az utcán. Tejeskávét adott neki és zoknit.

Mások is segítették főleg a gyerekeket, a gyár melletti házból például egy nő ételcsomogot dobott át nekik a gyár udvarára. Szintén a szomszédos házakban gyerekek is laktak, akik az ablakból látták a gyárban élő gyerekeket. Utóbbiaknak néhányszor sikerült kiszökniük a gyárból, és meglátogatták a helyi gyerekeket, akiktől főleg ételt és ruhát kaptak.

A zsidó kényszermunkások 1945 márciusáig dolgoztak a festégyárban, akkor visszavitték őket Strasshofba. Oda még együtt érkezett az árvaházi csoport, de ott aztán szétszéledtek: Strasshofban szabadultak 1945 áprilisában, és onnan indultak vissza Magyarországra.

¹¹ A kórházi kartotékokat lásd II_SOZ_Kartei_Ungarische Zwangsarbeit.

¹² YVA, O.3/7418, Chava Unger visszaemlékezése (sz. Ruttkai Éva, Budapest, 1931).